УДК 341.9:340.12
DOI https://doi.org/10.32782/klj/2026.3.55

Шевченко Л. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін,
кримінального права і процесу
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди
ORCID: 0000-0002-0453-5892

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ТА РЕАЛІЗАЦІЯ АВТОНОМІЇ ВОЛІ У МІЖНАРОДНОМУ ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Анотація. У статті розглянуто роль принципу верховенства права у реалізації автономії волі в міжнародному приватному праві. Проаналізовано сучасні доктринальні підходи до розуміння автономії волі як одного з основних інститутів міжнародного приватного права, що забезпечує можливість учасників приватноправових відносин з іноземним елементом самостійно визначати право, яке регулюватиме їхні права та обов'язки. Визначено основні юридичні умови та обмеження здійснення автономії волі, пов'язані із застосуванням імперативних норм, застереженням про публічний порядок, захистом слабшої сторони та недопустимістю обходу закону.

Обґрунтовано, що реалізація автономії волі повинна здійснюватися відповідно до вимог принципу верховенства права, який забезпечує юридичну визначеність, передбачуваність правового регулювання, пропорційність, справедливість, рівність сторін та ефективний судовий захист. Проаналізовано Доповідь Венеційської комісії «Rule of Law» як міжнародний документ, що розкриває систему елементів верховенства права та визначає універсальні стандарти здійснення юридично значущої діяльності.

Особливу увагу приділено практиці Європейського суду з прав людини. Досліджено правові позиції Суду у справах, пов'язаних із визнанням і виконанням іноземних судових рішень, міжнародним комерційним арбітражем та забезпеченням права на справедливий суд. Показано, що хоча ЄСПЛ безпосередньо не застосовує колізійні норми міжнародного приватного права, його практика конкретизує зміст окремих елементів верховенства права та формує стандарти, які повинні враховуватися національними судами під час реалізації автономії волі.

Зроблено висновок, що принцип верховенства права доцільно розглядати не як зовнішнє обмеження автономії волі, а як систему правових стандартів, що забезпечує її належну реалізацію у міжнародному приватному праві та сприяє досягненню справедливого балансу між приватною автономією сторін, правами людини та публічними інтересами держави.

Ключові слова: *міжнародне приватне право, автономія волі, верховенство права, вибір застосовного права, юридична визначеність, Європейський суд з прав людини, Венеційська комісія, право на справедливий суд.*

Shevchenko L. A. The rule of law and the implementation of autonomy of the will in private international law

Abstract. The article examines the role of the rule of law in the implementation of party autonomy in private international law. Modern doctrinal approaches to understanding party autonomy as one of the fundamental institutions of private international law are analysed. It is shown that party autonomy enables participants in cross-border private legal relations to determine the law governing their rights and obligations while remaining subject to legal limits established by international treaties, national legislation and generally recognised legal principles.

The paper identifies the principal legal requirements and restrictions governing the exercise of party autonomy, including overriding mandatory rules, the public policy exception, protection of the weaker party and the prohibition of abuse of law. It is argued that the exercise of party autonomy should comply with the requirements

© Шевченко Л. А., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

of the rule of law, ensuring legal certainty, foreseeability, proportionality, fairness, equality of the parties and effective judicial protection.

Special attention is paid to the Venice Commission's Rule of Law Checklist as an authoritative international document defining the essential elements of the rule of law and establishing universal standards applicable to legally significant activities, including private legal relations.

The article also analyses the case law of the European Court of Human Rights concerning the recognition and enforcement of foreign judgments, international commercial arbitration and the guarantees of a fair trial. Although the Court does not directly resolve conflict-of-law issues, its legal positions clarify the content of the rule of law and establish standards that should guide national courts when exercising party autonomy in private international law.

The study concludes that the rule of law should not be regarded merely as an external limitation on party autonomy but rather as a system of legal standards ensuring its proper implementation and maintaining a fair balance between private autonomy, human rights and the public interests of the State.

Key words: *private international law; party autonomy; rule of law; choice of applicable law; legal certainty; European Court of Human Rights; Venice Commission; right to a fair trial.*

Постановка проблеми. Однією з визначальних тенденцій розвитку сучасного міжнародного приватного права є розширення сфери застосування автономії волі сторін, що забезпечує можливість самостійного вибору права, яке регулюватиме приватноправові відносини з іноземним елементом. Водночас реалізація автономії волі не є абсолютною, оскільки здійснюється в межах правового порядку, заснованого на фундаментальних правових цінностях. У зв'язку з цим особливого значення набуває принцип верховенства права, який визначає вимоги до здійснення автономії волі, забезпечуючи баланс між свободою учасників приватноправових відносин і необхідністю захисту прав людини, юридичної визначеності, справедливості та інших основоположних засад правопорядку.

Попри широке застосування автономії волі в міжнародному приватному праві, недостатньо дослідженим залишається питання правових стандартів її реалізації. Більшість наукових праць присвячено визначенню правової природи автономії волі, порядку вибору застосовного права та межам свободи волевиявлення сторін. Водночас практично не досліджено, яким чином принцип верховенства права впливає на реалізацію автономії волі, визначає допустимі межі її здійснення та забезпечує баланс між приватними інтересами сторін, правами людини й публічними інтересами держави. За таких умов виникає потреба в комплексному дослідженні ролі верховенства права як системи правових стандартів, що визначають належну реалізацію автономії волі у міжнародному приватному праві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять кілька взаємопов'язаних напрямів сучасних наукових досліджень, серед яких доцільно виокремити такі:

– теоретичні засади автономії волі в міжнародному приватному праві, у межах яких досліджуються поняття, правова природа, функції, сфера застосування та межі автономії волі як одного з ключових інститутів міжнародного приватного права (А. Довгерт, С. Задорожна, О. Мережко, Г. Онищенко, А. Рубанов, М. Тригубович, А. Філіп'єв, Є. Чубикіна та ін.);

– правове регулювання реалізації автономії волі, що охоплює питання вибору застосовного права, колізійного регулювання договірних та інших приватноправових відносин з іноземним елементом, а також обмежень автономії волі, пов'язаних із дією імперативних норм, публічного порядку та захистом слабшої сторони (Л. Ануфрієва, А. Бєлов, В. Звєков, В. Поздняков, М. Розенберг та ін.);

– принцип верховенства права: сутність, зміст та елементи, який представлений дослідженнями, присвяченими розкриттю змісту верховенства права, його структурних елементів та ролі у функціонуванні демократичної правової держави (С. Головатий, А. Заєць, Н. Камінська, М. Козюбра, С. Погребняк, Г. Попадинець, П. Рабінович, Л. Чеханюк, С. Шевчук та ін.);

– практика Європейського суду з прав людини як джерело формування стандартів верховенства права, що охоплює дослідження впливу правових позицій ЄСПЛ на розвиток принципу верховенства права, забезпечення юридичної визначеності, пропорційності, права

на справедливий суд та інших його елементів (М. Козюбра, О. Крижова, О. Литвин, Н. Петечел, А. Пухтецька, П. Рабінович, Т. Цувіна, С. Шевчук, та ін.).

Попри ґрунтовне опрацювання правової природи автономії волі, механізмів її реалізації та меж застосування, питання впливу принципу верховенства права на реалізацію автономії волі у міжнародному приватному праві залишається недостатньо висвітленим. Недостатньо досліджено й значення практики Європейського суду з прав людини для формування стандартів реалізації цього інституту. Зазначені аспекти становлять предмет пропонованого дослідження.

Метою статті є визначення ролі принципу верховенства права у реалізації автономії волі в міжнародному приватному праві, обґрунтування його значення як системи правових стандартів оцінки правомірності вибору застосовного права та аналіз практики Європейського суду з прав людини, що конкретизує відповідні стандарти.

Виклад основного матеріалу. Автономія волі (lex voluntatis) традиційно розглядається як один із базових інститутів міжнародного приватного права. У сучасній доктрині зміст автономії волі не зводиться лише до права сторін на вибір застосовного права. Вона характеризується як багатогранне правове явище, що виявляється як принцип міжнародного приватного права, колізійна прив'язка та механізм визначення застосовного права. Еволюція цього інституту свідчить про поступове розширення сфери його застосування. Якщо спочатку її використання пов'язувалося переважно з договірними зобов'язаннями, то сучасне законодавство допускає реалізацію цього принципу й в інших сферах приватноправових відносин, що мають іноземний елемент.

Право сторін на вибір застосовного права закріплене в Законі України «Про міжнародне приватне право» (ст. 5), відповідно до якого учасники правовідносин можуть за взаємною згодою обрати право, що підлягає застосуванню до змісту їхніх прав та обов'язків, якщо інше не встановлено законом. Вибір права допускається у випадках, передбачених законом, і є одним основних колізійно-правових механізмів регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом [1].

Реалізація автономії волі в міжнародному приватному праві здійснюється з урахуванням вимог міжнародних договорів і національного законодавства. Її дія не є абсолютною, оскільки обмежується необхідністю захисту слабшої сторони та публічних інтересів держави [2–4]. У доктрині та законодавстві сформовано низку юридичних умов, які можуть бути розглянуті як критерії правомірності вибору застосовного права.

1. Критерій наявності іноземного елементу. Автономія волі можлива, лише якщо правовідносини ускладнені іноземним елементом (наприклад, сторони з різних країн, предмет договору знаходиться за кордоном тощо) [1]. Законодавство деяких країн, зокрема України, не дозволяє такий вибір, якщо всі фактичні обставини стосуються лише однієї держави.

2. Критерій допустимості обраного права. Сторони можуть обрати право будь-якої держави, в тому числі й тієї, що не пов'язана з договором. Крім того зазвичай дозволяється обирати міжнародні звичаї, принципи права (наприклад, принципи УНІДРУА) чи правові системи, визнані на певній території [4, с. 167].

3. Критерій форми та обсягу. Вибір права повинен бути чітко вираженим у письмовій формі або прямо випливати з умов угоди. При цьому сторони можуть обирати право для договору в цілому або лише для окремої його частини («розщеплення» колізійної прив'язки). Вибір можна зробити під час укладання угоди або змінити його пізніше за взаємною згодою [5, с. 237].

Водночас реалізація автономії волі підлягає контролю щодо відповідності встановленим законом обмеженням. Суд чи інший компетентний орган перевірить вибір на відповідність таким обмеженням:

– імперативні норми (норми безпосереднього застосування): жоден вибір права не може скасувати суворі правила, які є обов'язковими для держави, на території якої виконується договір, що стосується, наприклад, правил безпеки, митних або валютних обмежень тощо;

– публічний порядок (основи правопорядку): вибране право не застосовується, якщо його норми порушують конституційні засади, права людини чи моральні принципи держави [2];

– захист слабшої сторони: у трудових, споживчих чи сімейних відносинах автономія волі суворо обмежується шляхом накладання заборони обирати право, яке позбавляє фізичну особу (працівника чи покупця) мінімального захисту за її «домашнім» законом;

– обхід закону: у разі, якщо сторони обрали право іншої країни виключно для того, щоб уникнути застосування норм, які діяли б за звичайних умов (наприклад, для зменшення податків, обходу відповідальності тощо), такий вибір вважається недійсним [6].

Функціональне призначення автономії волі полягає у забезпеченні гнучкості, передбачуваності та правової визначеності регулювання приватноправових відносин, ускладнених іноземним елементом. Надання сторонам права самостійно обирати застосовне право створює можливість завчасно визначити правовий режим їхніх прав та обов'язків, мінімізувати правову невизначеність і забезпечити стабільність договірних відносин. Такий підхід ґрунтується на презумпції, що саме учасники правовідносин найкраще обізнані зі своїми економічними інтересами та особливостями співробітництва, а тому здатні обрати правопорядок, норми якого найбільшою мірою відповідають їхнім потребам. У міжнародній комерційній практиці це нерідко зумовлює вибір нейтрального та передбачуваного права, яке користується довірою учасників міжнародного обороту. Концептуально автономія волі спирається на диспозитивний метод правового регулювання, відповідно до якого учасники приватноправових відносин є вільними у визначенні змісту своїх прав та обов'язків за умови дотримання вимог закону і непорушення прав та законних інтересів інших осіб.

Автономія волі є проявом приватноправової свободи, однак жодне суб'єктивне право не має абсолютного характеру. Надання сторонам можливості самостійно визначати застосовне право обумовлює необхідність встановлення правових меж здійснення такої свободи. Існування цих меж покликане забезпечити баланс між приватними інтересами учасників правовідносин і публічними інтересами держави, а також гарантувати дотримання фундаментальних правових цінностей. За таких умов особливого значення набуває принцип верховенства права, який визначає загальні стандарти здійснення автономії волі та забезпечує баланс між свободою вибору сторін і необхідністю захисту фундаментальних правових цінностей.

Принцип верховенства права належить до фундаментальних засад сучасної правової держави та є визначальним орієнтиром розвитку національного й міжнародного правопорядку. Його зміст не обмежується вимогою формального дотримання закону, а охоплює систему взаємопов'язаних правових цінностей, серед яких юридична визначеність, рівність перед законом, заборона свавілля, доступ до правосуддя, пропорційність, повага до прав людини та ефективний судовий захист. Ціннісна природа верховенства права зумовлює його вплив на всі сфери правового регулювання, у тому числі й на міжнародне приватне право.

Для міжнародного приватного права універсальний характер зазначених елементів означає, що свобода сторін щодо вибору застосовного права не може оцінюватися виключно з позицій формальної відповідності законодавству. Її реалізація повинна відповідати загальним стандартам верховенства права, насамперед вимогам юридичної визначеності, справедливості, пропорційності, добросовісності та ефективного судового захисту. Саме тому елементи верховенства права можуть бути використані як методологічні орієнтири для оцінки належної реалізації автономії волі.

Отже, верховенство права забезпечує баланс між свободою вибору застосовного права та необхідністю захисту фундаментальних правових цінностей. З цих позицій доцільно оцінювати реалізацію автономії волі у міжнародному приватному праві, що знаходить своє відображення у практиці Європейського суду з прав людини.

На міжнародному рівні одним із найбільш авторитетних документів, що розкриває зміст принципу верховенства права, є Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) «Rule of Law», схвалена на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року (CDL-AD(2011)003rev). У цьому документі наголошено, що верховенство права

є фундаментальним принципом демократичної держави, зміст якого не може бути зведений лише до формальної вимоги дотримання закону. Венеційська комісія розглядає верховенство права як систему взаємопов'язаних елементів, до яких належать законність, юридична визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, повага до прав людини, рівність перед законом і недискримінація [7].

Запропонований Венеційською комісією підхід має універсальний характер і не обмежується сферою публічно-правових відносин. Визначені нею елементи верховенства права становлять загальні стандарти здійснення будь-якої юридично значущої діяльності, у тому числі реалізації приватноправових прав та інтересів. У міжнародному приватному праві це означає, що автономія волі сторін може здійснюватися лише за умови дотримання вимог юридичної визначеності, передбачуваності правового регулювання, справедливості, пропорційності та ефективного судового захисту. Саме тому зазначені елементи верховенства права є методологічною основою оцінки належної реалізації автономії волі та знаходять подальшу конкретизацію у практиці Європейського суду з прав людини.

Розуміння верховенства права як системи правових стандартів знайшло послідовне відображення у практиці Європейського суду з прав людини. Хоча Суд безпосередньо не застосовує колізійні норми міжнародного приватного права і не вирішує питання вибору застосовного права, його правові позиції конкретизують зміст окремих елементів верховенства права, які повинні враховуватися національними судами під час реалізації автономії волі.

Однією з основних гарантій верховенства права є забезпечення права на справедливий суд під час визнання та виконання іноземних судових рішень. Показовою у цьому контексті є справа «Пелеґрінні проти Італії» (*Pellegrini v. Italy.* Заява № 30882/96. Страсбург, 20 липня 2001 року) [8], в якій ЄСПЛ наголосив, що національний суд не може обмежитися формальною перевіркою умов визнання іноземного рішення. Перед його визнанням він повинен переконатися, що провадження в іноземній юрисдикції відповідало основоположним гарантіям справедливого судового розгляду, передбаченим статтею 6 Конвенції. Таким чином, свобода сторін щодо вибору юрисдикції або права не звільняє державу від обов'язку забезпечити ефективний судовий захист. Правова позиція Суду свідчить, що автономія волі реалізується лише за умови дотримання фундаментальних процесуальних гарантій, які становлять невід'ємний елемент верховенства права.

Іншим важливим проявом верховенства права є принцип юридичної визначеності та справедливого балансу між взаємною довірою держав і необхідністю захисту прав людини. У справі «Авотінш проти Латвії» (*Avotiņš v. Latvia*. № 17502/07. Страсбург. 23 травня 2016 року) [9] Велика палата ЄСПЛ зазначила, що навіть за наявності міжнародних механізмів взаємного визнання судових рішень національний суд повинен перевіряти, чи не призведе їх автоматичне виконання до порушення основоположних прав особи. Такий підхід демонструє, що міжнародне співробітництво у сфері цивільного судочинства не може здійснюватися за рахунок відмови від фундаментальних гарантій верховенства права. Для міжнародного приватного права ця правова позиція має особливе значення, оскільки підтверджує, що реалізація автономії волі не усуває необхідності судового контролю за дотриманням конвенційних стандартів.

Вимога забезпечення справедливого судового розгляду поширюється і на випадки, коли сторони добровільно передають спір на вирішення міжнародного комерційного арбітражу. У справі «Компанія «Регент» проти України» (*Regent Company v. Ukraine*. Заява № 773/03. Страсбург, 3 квітня 2008 року) [10] ЄСПЛ підкреслив, що добровільне звернення до арбітражу саме по собі не означає відмови від гарантій, передбачених статтею 6 Конвенції. Держава повинна забезпечити можливість ефективного судового контролю за виконанням арбітражних рішень у випадках, коли існують ознаки порушення основоположних процесуальних прав. Відтак автономія волі сторін щодо вибору способу вирішення спору не може тлумачитися як абсолютна свобода, позбавлена вимог верховенства права.

Подібний підхід простежується і в рішеннях «Муту та Пехштайн проти Швейцарії»

(*Mutu and Pechstein v. Switzerland*. Заяви № 40575/10 та 67474/10. Страсбург, 2 жовтня 2018 року) [11] та «Таббане проти Швейцарії» (*Tabbane v. Switzerland*. Заява 41069/12. Страсбург, 1 березня 2016 року) [12], в яких Суд сформулював важливий стандарт щодо добровільності арбітражної угоди. ЄСПЛ виходить із того, що відмова особи від окремих процесуальних гарантій може бути допустимою лише за умови її добровільності, усвідомленості та однозначності. Отже, автономія волі не означає необмеженої свободи сторін, а передбачає їхню реальну можливість здійснювати вибір без примусу та з повним розумінням його правових наслідків.

Узагальнення практики Європейського суду з прав людини дає підстави стверджувати, що Суд конкретизує зміст стандартів верховенства права, сформульованих у міжнародно-правових документах, та демонструє їх практичне застосування під час вирішення конкретних справ. До таких стандартів належать забезпечення права на справедливий суд, юридична визначеність, пропорційність, ефективний судовий контроль і належний захист прав людини. Хоча практика ЄСПЛ безпосередньо не регулює питання вибору застосовного права, вона визначає умови, за яких реалізація автономії волі відповідає вимогам принципу верховенства права. У цьому контексті верховенство права виконує не лише обмежувальну, а насамперед гарантійну функцію, забезпечуючи рівність сторін, передбачуваність правового регулювання, ефективний судовий захист і можливість передбачити правові наслідки здійснення права на вибір застосовного права. Отже, принцип верховенства права слід розглядати не як зовнішнє обмеження автономії волі, а як систему правових стандартів, що забезпечує її належну реалізацію у міжнародному приватному праві.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що автономія волі є одним із головних інститутів міжнародного приватного права, реалізація якого здійснюється в межах, визначених міжнародними договорами, національним законодавством та загальними принципами права. Забезпечуючи баланс між свободою вибору застосовного права та необхідністю захисту прав людини, публічних інтересів, юридичної визначеності, справедливості й ефективного судового захисту, гарантійну функцію у міжнародному приватному праві виконує принцип верховенства права. Елементи верховенства права, сформульовані Венеційською комісією та конкретизовані у практиці ЄСПЛ, можуть бути використані як методологічні орієнтири оцінки належної реалізації автономії волі. Це дає підстави розглядати верховенство права як систему правових стандартів, що забезпечує її ефективне здійснення у міжнародному приватному праві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005. № 2709-IV. Дата оновлення: 31.10.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text (дата звернення 25.06.2026).

2. Цимбалюк І. І. Колізійно-правове регулювання меж застосування принципу автономії волі у міжнародному приватному праві. *Альманах міжнародного права.* 2024. Випуск 31. С. 39–48. DOI: https://doi.org/10.32782/ILA.2024.31.04 (дата звернення: 11.07.2026).

3. Марченко Д. Автономія волі сторін та імперативні вимоги до форми договору в міжнародному приватному праві: колізійні аспекти. Юридичний вісник. 2025. № 2. С. 211–217. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2025.23 (дата звернення: 23.06.2026).

4. Шевченко Л. А. Сутність та значення принципу автономії волі в міжнародному приватному праві. Молодий вчений. 2019. № 4(68). С. 165–168. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-4-68-39 (дата звернення: 24.06.2026).

5. Риженко В. А. Автономія волі в міжнародному приватному праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 11. С. 236–239. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/58 (дата звернення: 23.06.2026.)

6. Погорецька Н. В. Щодо питання про співвідношення інститутів автономії волі сторін та обходу закону у міжнародному приватному праві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Випуск 2. С. 253–267. URL: https://surl.li/vqofad (дата звернення: 30.06.2026).

7. Доповідь про правовладдя. Ухвалено Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська Комісія) на її 86-му пленарному засіданні (CDL-AD(2011)003rev, Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України.* 2019. Випуск 11. С. 14–38. http://jnas.nbuv.gov.ua/uk/article/UJRN-0001071764 (дата звернення: 11.07.2026).

8. Справа «Пелеґрінні проти Італії» : Рішення Європейського суду з прав людини. *HUDOC.* URL: https://surl.li/adbkff (дата звернення: 21.06.2026).

9. Справа «Авотінш проти Латвії» : Рішення Європейського суду з прав людини. *HUDOC.* URL: https://surl.li/clfxei (дата звернення: 25.06.2026).

10. Справа «Компанія «Регент» проти України» : Рішення Європейського суду з прав людини. *Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_426#Text (дата звернення: 01.07.2026).

11. Справа «Муту та Пехштайн проти Швейцарії» : Рішення Європейського суду з прав людини. *HUDOC.* URL: https://surl.li/xgffaa (дата звернення: 02.07.2026).

12. Справа «Таббане проти Швейцарії» : Рішення Європейського суду з прав людини. *HUDOC.* URL: https://surl.li/bweern (дата звернення: 02.07.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 15.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 16.11.2026